

BİR DOĞU DİLİ OLARAK FARŞÇA/YENİ FARŞCANIN TARİHİ GELİŞİMİ VE ETKİ ALANI

PROF. DR. NİMET YILDIRIM*

FARŞCANIN OLUŞUM VE GELİŞİM SÜRECİ

Mazdeist inanış geleneğindeki genel kabule göre, MÖ. 660 yılında dünyaya gelmiş, 30 yaşında (630) peygamber olarak gönderilmiş, dinini yaymış ve 583 yılında Belh'te bir ateşkede'de öldürülmüş olan Eski İran'ın büyük peygamberi Zerdüş'tün köklü, alabildiğine kapsamlı ve etkili bir devrimle İran'da yeni bir çağ açmasından yaklaşık 1.300 yıl sonra Pers İmparatorluğu topraklarının Araplar tarafından ele geçirilmesi İran tarihinde ikinci büyük devrim olarak kabul edilir. Ne Arapların İran'a girişi ve ne de İranlıların İslam dinini kabul etmeleri, ulusal değerleri, kültürel hayatları ve gelenekleriyle dilleri konusunda İran halkları üzerinde beklendiği kadar etkili olmadı. Bunun en önemli sebeplerinden biri, İran'ın özellikle doğu kesimleri olmak üzere önemli bir kısmının savaş sonucu değil de barış yoluyla Arapların eline geçmiş olması ve o yörelerde uzun dönemler önemli makamlarda İranlı deneyimli ve birikimli yöneticilerin işbaşında bulunmuş olmalarıdır. Bunun yanı sıra bazı bölgelerdeki atanmış Arap idareciler de henüz divan işleri ve yönetim mekanizmasında yeterli birikime sahip değillerdi.

Ne Arapların İran'a girişi ve ne de İranlıların İslam dinini kabul etmeleri, ulusal değerleri, kültürel hayatları ve gelenekleriyle dilleri konusunda İran halkları üzerinde beklendiği kadar etkili olmadı.

*Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

Bundan dolayı yönetimde yoğun ve etkili bir şekilde deneyimli İranlılar yer alıyor, her konuda onların sözü geçiyordu. Arapların İran topraklarına yoğun olarak girişlerinden bir yüzyıl sonrasında bile yönetim ve divan teşkilatının İranlıların ellerinde bulunduğunu gösteren kaynaklara göre divan defterleri de ancak **Haccâc b. Yûsuf** (ö. 95/714) döneminde Arapçaya aktarılabilirdi. Horasan'da **Hişâm b. Abdulmelik** (eg. 105-125/724-743) dönemi sonlarına kadar Sasanî idari sistemi sürdü. O dönemden itibaren divan defterleri de Arapçaya çevrildi.¹

Bu tarihlerden sonra Arapça, bütün İran'da idari ve resmî dil olarak kullanıldı. Bazı İranlı gruplar da bu dili öğrenmek için yoğun çaba sarf ettiler. Çünkü hem birtakım resmi makamlara erişmek hem de İslam coğrafyasıyla ilişkileri sağlıklı bir şekilde sürdürebilmek için iyi düzeyde Arapça bilmek gerekiyordu. İslâm sonrası ilk üç yüzyılda Arapçayı çok iyi düzeyde bilen ve o dilde eser veren yazar sayısı oldukça fazlaydı. **Sealibî'nin, Yetîmetü'd-dehr** adlı eserindeki kayıtlarda Samanîler döneminde Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde Arapça yazan şair sayısı 119, aynı yazarın, **Tetîmmetü'l-yetîme'** sinde ise bu sayı daha da fazladır.²

Bunun yanı sıra çok sayıda bilgin, filozof ve yazar, günümüzde de önemini koruyan yapıtlar arasında yer alan değişik konulardaki bilimsel ve edebî eserlerini Arapça olarak kaleme almış, İranlıların İslam öncesi kullandıkları Farsça/Pehlevice'ye, önemli eserleri de Arapçaya çevirmişlerdir.³ Ancak bütün bunlara rağmen İran halkının büyük çoğunluğu kendi ulusal dillerini kullanıyor ve Arapçayı tanımıyorlardı bile. Arap saldırıları boyunca İran'a gelen ya da daha sonraki devirlerde İran topraklarına göç ederek yerleşen Araplar da genellikle İranlılardan ayrı olarak yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bu nedenle Arapça, halk tarafından değil, sadece doğal olarak çağın gerektirdiği şartlarda hükümet ve yönetim mekanizmasıyla yoğun ilişkiler içerisinde bulunan çevreler, edebiyatçılar ve bilginler tarafından yaygın olarak öğrenildi. Zamanla önemli sosyal ayrıcalıklara sahip bu çevreler, bir yandan kendilerini halkın seçkinleri konumunda saymaya başlayıp Arapça bilmelerini bir üstünlük aracı olarak kullanırlarken bir yandan da Arapça bilmeyenleri cahil ve değersiz kişiler olarak nitelediler.⁴

İslam sonrası ilk yüzyıllarda İran'da birbirinden farklı birtakım yöresel lehçeler kullanıldı. Ancak zamanla "Farsî-yi Derî: *Yeni Farsça*", İran coğrafyasının değişik bölgelerinde yaşayan insanların anlaşabildikleri ortak dilleri oldu. Bir süre sonra bu dil, İran'ın doğu bölgelerindeki diğer yöresel dillerin de yerlerini aldı. III.-IX. yüzyıl civarlarında iki dil egemendi. Bunlardan biri, yoğun halk kitlelerinin sadece konuşmalarında anlaşma aracı olan "Derî dili", diğeri de, sadece belli düzeylerde eğitim görmüş çevrelerin konuşma dili, din, yönetim, bilim ve edebiyat gibi alanlarda yazı dili olarak kullandıkları Arapçaydı. Yaygın ve kabul edilen görüşlere göre, o dönemler Yeni Farsça, yeni edebiyat dili henüz oluşmamıştı. Ancak geçmişi, İslam öncesi çağlara kadar uzanan sözlü ve genelde halk şiiri ağırlıklı bir tür şiir geleneği yaygındı. Sözlü aktarılan bu tür şiirlerin ünlülerinden biri, eski İran'da

ünlü bir sanat ve edebiyat adamı olarak bilinen **Bârbed'e** ait olup **İbn Hurdâzbih'in** eserlerinde yer almaktadır. Derî dili, her geçen gün diğer dillerden, özellikle Arapçadan ödünç aldığı sayısız kelimelerle zenginleşti. Saffarîler (eg. 247-393/861-1003) ve Samanîler (eg. 204-395/819-1005) gibi İranlı bağımsız ya da yarı bağımsız hükûmetlerin de destekleriyle doğu ve kuzeydoğu bölgelerinde zengin bir konuşma dilinden, kapsamlı bir kültür ve edebiyat dili konumuna gelmiş oldu. Daha sonra yönetime gelen Gazneli Türkleri döneminde hem Fars dili ve hem de Fars edebiyatı doruklara yükselmeğe başladı.⁵

Arap yöneticiler ve hilafet merkezine karşı başlatılan ilk başkaldırlardan önce resmî kurumlarla ilişkili İranlılar, Arapça biliyor ve merkezî hükûmetle ilişkilerinde de bu dili kullanıyorlardı. Arapçaya yakın ilgi duyan katiplere de “âlim: *bilgin*” adı veriliyordu. Aynı dönemlerde büyük İranlı gruplar Arapça bilmiyor, Farsça okuyup yazıyorlardı. Samanoğullarından **Emir İsmail** (eg. 279-295/893-908) **Ebu'l-Kâsım-i Semerkandî**'den, *Es-Sevâdu'l-a'zâm* adlı eserini Arapça olarak kaleme almasını, ardından da genel halk kesimlerine de hitap etmesi amacıyla Farsçaya çevirmesini istemiştir. Arapça bilmeyen bir diğer Samanî emiri **Mansûr b. Nûh** (eg. 350-365/961-976) döneminde Arapça yazılmış en önemli *Kur'ân* tefsirlerinden **Muhammed b. Cerîr et-Taberî**'nin (ö. 310/923) daha çok *Tefsîr-i Taberî* diye bilinen *Câmi'u'l-beyân an Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eseri, Bağdat'tan getirtilerek herkesin anlayabilmesi amacıyla Farsçaya çevrilmesi sağlanmıştır.⁶

Samanî hükümdarlarının yoğun ilgileriyle destekledikleri Fars dilini yaygınlaştırma, geliştirme, bu kapsamda önemli Arapça eserleri Farsçaya çevirme projesi, aynı zamanda kendi dillerini son derece önemseyen ve Arapçaya yabancı İranlı çevrelerin yoğun destekleriyle gerçekleştiriliyor ve bu faaliyetlerden önemli sonuçlar elde ediliyordu.⁷

Farsçayı geliştirme siyaseti, Samanî döneminden sonra İran'da egemenlik kurmuş diğer yönetimler tarafından da yoğun ilgi ve destekle devam etmiştir. Bu da yönetici kesimin, halkın çoğunluğunun eğilim ve isteklerine son derece önem vermiş olduklarının açık bir göstergesidir. Saffarîler ve Samanîler döneminde bu yoğun desteğin, ulusal duyguların doğal bir sonucu olarak değerlendirilmesi gerçeğinin yanı sıra Gazneli ve Selçuklu Türklerinin daha da artan bir ilgiyle Fars dili ve edebiyatını desteklemeleri, bu konudaki çalışmalara son derece önem vermeleri, ulusal duyguların ötesinde, edebiyat ve bilim dostluğu gerekçesine dayandırılır. Söz konusu iki büyük Türk imparatorluğu döneminde daha önceki çağlara oranla

Arap yöneticiler ve hilafet merkezine karşı başlatılan ilk başkaldırlardan önce resmî kurumlarla ilişkili İranlılar, Arapça biliyor ve merkezî hükûmetle ilişkilerinde de bu dili kullanıyorlardı.

bu dil ve edebiyatına daha yakın ilgi duyulmuş, nitekim ilk büyük Müslüman Türk hükümdar **Sultan Mahmud**'un (eg. 389-421/998-1030) veziri **Ebu'l-Abbâs-i İsfarayînî**, resmî divan ve defter kayıtlarını Farsça tutturmuştur. Bu eğilim ve bu uygulama her geçen gün hızını artırarak devam etmiş, gittikçe yaygınlaşan Farsça karşısında Arapça artık terk edilmeğe, idari, edebî ve bilimsel çevrelerde Farsça yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır. Öyle ki, Sultan Mahmud döneminde **İbn Sinâ** (ö. 428/1036) ve **Birunî** (ö. 440/1048), yaşadıkları çağın gereği Arapça olarak kaleme almış oldukları eserlerinin yanı sıra önemli birtakım yapıtlarını da Farsça yazmışlardır. Bu bağlamda hiçbir zaman hilafet yönetimi ve idari kadrolar dışındaki İran coğrafyasındaki yoğun halk kitlelerinin Arapçanın sultanı altına girmedikleri anlaşılmaktadır.⁸

Günümüzde "**Farsça**" adıyla bilinen "Farsî-yi Nov: *Yeni Farsça*", "Farsî-yi Meyâne: *Orta Farsça*"nın ve o da, "Farsî-yi Bastân: *Eski Farsça*"nın devamıdır. Eski Farsça, eski İran dillerinden biri, eski İran dilleri de, Hint-Avrupa dilleri ailesinin üyeleridir. Farsça günümüzde; **İran, Afganistan, Tacikistan** halklarının büyük çoğunluğu tarafından kullanılan, **Hindistan, Türkistan, Kafkasya** ve **Mezopotamya** bölgelerinde bazı halkların konuştukları, yazdıkları ve şiir söyledikleri dildir.

Eldeki belgeler, alfabe, dilbilgisi kuralları ve içerik bakımından İran dillerini, "**Eski İran Dilleri/Eski Farsça**", "**Orta İran Dilleri/Orta Farsça**" ve "**Yeni İran Dilleri/Yeni Farsça**" adlarıyla birbirinden farklı üç devreye ayırma imkânı vermektedir. Eski Farsça, başlangıçtan Ahâmeniş İmparatorluğu'nun yıkılışına (MÖ. 330) kadar geçen süre içinde konuşulan, yazılı belgeleri bulunan bir dildir. Orta Farsça/Pehlevicedönemi, Eşkanîler'in yönetime gelmesiyle (MÖ. 250) başlar ve İranlılar'ın İslamiyet'i kabul edişiyile sona erer (MS. 652). Ancak bu dönem dillerinden bazıları, III.-IX. yüzyıla kadar da yaygın olarak kullanılmıştır. Yeni Farsça dönemi, İslamiyet'in İran topraklarına girişinden (MS. 652) başlayıp günümüze kadar devam eden devredir.⁹

İran'da İslâm sonrası dönemin ilk devrelerinden günümüze kadar kullanılan resmî ve idari dile, edebiyat ve bilim diline "**Fârsî-yi Nov: Yeni Farsça**" adı verilir. Yeni Farsça, "**Fârsî: Farsça**" adıyla İran'ın, "**Derî**" adıyla Afganistan'ın ve "**Fârs-Tâcîk**" adıyla da Tacikistan'ın resmî dilidir.

Yeni Farsçanın ortaya çıkışı konusunda birbirinden farklı rivayetler aktarılır. Bazı araştırmacılara göre: Sasanîler döneminde yönetimde ve Farsça yazımında kullanılan dil "Orta Farsça"ydı. Ancak günlük konuşmalarda adını "derbâr: *saray*" kelimesinin kısaltılmış şekli "der"den alan "Derî dili" kullanılmaktaydı. Bu dilin yazı dili Orta Farsçadan fazla farklı değildi. Ancak konuşma dili-Deri dili öylesine bir gelişme gösterdi ki, yazı dili-Orta Farsçayı gerilerde bıraktı ve İslam öncesi dönem son Pers devleti Sasanîler'in son devrelerinde iki dil arasındaki farklılıklar iyice ortaya çıktı. Gerçekte "Orta Farsça" ile "Deri dili" iki ayrı dil ya da bir dilin iki farklı lehçesi değil, tam tersine bir tek dilin iki farklı kullanımı idi. Bir başka deyimle

Orta Farsça, yönetimde kullanılan dil, din dili ve yazılı edebiyat dili, Derî dili de sözlü edebiyat ve konuşma diliydi.¹⁰

Derî dili, Güneybatı İran bölgeleriyle geçmişe dayanan bağları olmasına rağmen, ilk olarak **Horasan**, **Maveraünnehir** bölgelerinde ortaya çıktı ve gelişti. Sasanî başkenti Tisfun'un Arapların eline geçmesinden sonra son Sasanî hükümdarı **III. Yezdicerd**'in bütün askerî varlığıyla İran'ın iç bölgelerine, Nihavend yenilgisinin ardından da Güney İran'a çekilmesi, tarihî belgelere göre, beraberinde Sasanî saray teşkilatının tamamını, hatta hükümdarlık kütüphanesini de götürmesi, İran dillerinde kaleme alınmış çok değerli eserlerin korunması ve bir yüzyıl boyunca o bölgelerde yok olmaktan kurtarılmasını sağlamıştı.¹¹

Sasanî sarayı yetkilileri, **Yezdicerd**'in ölümünden sonra da o bölgede kalmaya devam ettiler. Arapların eline geçmiş olan batı bölgelerine gitme imkânları yoktu. Bir süre sonra Arap ordularının, onların buldukları bölgelere doğru ilerlemeleriyle artık başka çareleri kalmayınca, Araplarla birlikte hareket etmek zorunda kaldılar. Doğu ve kuzey eyaletlerinin Araplar tarafından ele geçirilmesi hareketlerinde onlarla aynı saflarda yer aldılar. Böylece Sasanî resmî dili de onlarla birlikte doğuya geçmiş oldu. Öte yandan Sasanîler döneminde Sasanî sarayıyla ilişki içerisinde bulunan sınır görevlileri, emirlerindeki güçler ve yöresel yönetimlerin siyasî ve idari işlerinde merkezle ilişkilerinde aynı resmî dili, yani Derî dilini kullanıyorlardı. Böylece Derî dili, Arapların batı ve güney bölgelerini ele geçirmelerinden sonra daha az kullanılır oldu. Batı ve kuzeydoğuda hilafet merkezinden (önceleri Dımaşk ve daha sonra da Bağdat'tan) uzak olması ve aynı zamanda Sasanî devlet memurlarının o bölgelerde görevlerini sürdürmelerinden dolayı daha uzun süre kullanıldı. Bağımsız ya da yarı bağımsız hükümetlerin ortaya çıkmasını hızlandıran ilk fırsatta, Sasanîler'in resmî dili Pehlevice, bu yönetimlerin siyasî, idari ve daha sonra da bilimsel ve edebî dillerinin temel dayanağı olarak değerlendirildi. Diğer İran lehçeleri, bu dil karşısında fazla varlık gösteremedi.¹²

2. FARŞÇA: KAPSAM ALANI VE LEHÇELERİ

31-651 yılında son Sasanî hükümdarı **III. Yezdicerd**'in ölümü ve Sasanî Devleti'nin de yıkılışının ardından İran, İslâm topraklarına katıldı. 256/870 yılında **Yakûb b. Leys-i Saffâr**, Sistan'da Saffarîler Devleti'ni kurdu ve Farsçayı devletin resmî dili olarak kabul etti. Farsça, İran topraklarında bu tarihten itibaren resmî dil olarak kullanılmaya başlandı ve günümüze kadar da bu konumunu korudu. 261/874'te Samanî emirlerinden **Nasr b. Ahmed**'in, Doğu İran bölgesinde kurduğu Samanîler Devleti, Gazneliler tarafından 389/999 yılında ortadan kaldırıldı. 316-928 tarihinde **Gurgan** ve **Taberistan** bölgesinde kurulan **Ziyarîler Devleti**'ni de 434/1042 tarihinde yine Gazneliler tarih sahnesinden sildiler. Gaznelilerin ardından egemenliği ele geçiren yönetimlerin de dili olan "Farsça-Yeni Farsça", günümüzde de İran'da kullanılan dildir.¹³

“Yeni Farsça”, İran’da İslamiyet’in kabulüyle birlikte başlayan dönemden günümüze kadar kullanılan dillerin adıdır. İslamiyet’in İran’a girişinden itibaren aşamalı olarak İran coğrafyasının değişik bölgelerinde yaygınlaşmaya başlayan bu diller, bazı bölgelerde orta İran dilleriyle birlikte yaşamaya devam etmişlerdir.

“Yeni Farsça”, İran’da İslamiyet’in kabulüyle birlikte başlayan dönemden günümüze kadar kullanılan dillerin adıdır. İslamiyet’in İran’a girişinden itibaren aşamalı olarak İran coğrafyasının değişik bölgelerinde yaygınlaşmaya başlayan bu diller, bazı bölgelerde orta İran dilleriyle birlikte yaşamaya devam etmişlerdir. Bu dillerin yapısal açıdan, orta İran dilleriyle belirgin farklılıkları vardır. Günümüzde yeni İran dillerinin kullanıldığı ülkeler arasında; İran, Tacikistan, Afganistan yer alırken bazı İran dilleri de, Orta Asya cumhuriyetlerinde, Çin Türkistan’ı, Türkiye, Fars Körfezi ülkeleri, Suriye, Hint Yarımadası, Irak, Pamir Platosu ve Kafkas ülkelerinde kullanılmaktadır. İran Dilleri arasında en çok kullanılanı “Yeni Farsça”dır.¹⁴ Yeni Farsça, içerisinde, hem İran’da ve hem de İran dışında kullanılan bir kısmı ölü, bir kısmı canlı çok sayıda İran dili ve lehçelerini barındırır.¹⁵

Bu konuda değişik tanımlamalardan çıkarılacak sonuç şudur: “Farsî”, genel olarak “İranî: *İranlı*” anlamında kullanılan bir sözcüktür. Özellikle Arapça kitaplarda “İran” ve “İranî” kelimeleri çok az yer almış, bunların yerine bu ülke ve halkları için daha çok “Fars” ve “Furs” kelimeleri kullanılmıştır. Buradan hareketle tarih

ve coğrafya konulu eserlerde geçen “Farsî” kelimesinin, “*bütün İran dilleri*”ni ifade eden bir kelime olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda “Fars” sözcüğü, İran’ın “Fars” adıyla bilinen bölgesinin de adıdır. Nitekim bazı yazarlar, “Zebân-i Farsî” ile Mazdeist din adamları mubedlerin dilini, “Fars Eyaleti’nde yaşayanların dili” olarak ifade ederler. İslam sonrası çağlarda ise, İran’ın resmî ve edebî dilini diğer dillerden ayırmak amacıyla “Farsî-yi Derî”, bazen de nitelemesiz olarak “Fârsî” sözcüğü kullanılmıştır.¹⁶

I.-VII. yüzyıl ortalarında İranlılar, bölgede birtakım bağımsız devletler kurma amacıyla ayaklanmalar başlattılar. İslâm sonrası ilk bağımsız İran devleti, **Tâhir b. Hüseyin** (Zu’l-yemîneyn) tarafından (eg. 205-207/820-823) “Tahirîler (205-259/820-872)” adıyla Horasan bölgesinde kuruldu. Bu hanedanın iş başına gelmesiyle birlikte egemen oldukları bölgelerde Yeni Farsça ile eserler kaleme alınmaya başlandı. **Abdullâh b. Mukaffa**’nın tanıklığı ve *el-Fihrist*’in de onayladığı bir tespite göre 750 yılında Med bölgesinde “Pehlevice”; Fars bölgesinde “Farsî” ve Doğu kesimlerinde de “Yeni Farsça” konuşuluyordu.¹⁷

Yakûb b. Leys(eg. 254-265/868-878) tarafından kurulan **Saffarîler** (254-290/868-903) yönetimi döneminde fazla gelişme gösteremeyen yeni doğmuş bu dil, Samanîler çağında yeniden canlanmış, gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. Oldukça kültürlü ve olgun kişilikler olan Samanî(eg. 261-389/874-999) hükümdarlarının bazıları da bizzat şiir söylüyorlardı. Bu hanedanın en parlak simaları arasında yer alan ve **Nizamî-yi Aruzî**'ye (ö. 560/1164) göre Samanîlerin en büyük hükümdarı olan **Nasr b. Ahmed**(eg.301-331/913-942), Derî Farsçasının yaygınlaşmasında önemli rol oynamış, sarayında **Rûdekî-yi Semerkandî**(ö. 329/940) gibi ünlü şairler onun döneminde önemli makamlara erişmiş ve büyük servet sahibi olmuşlardır. Derî şiirinin ilerlemesiyle beraber nesir de önemli düzeyde gelişme göstermiş VIII. ve IX. yüzyıllarda bu dilde değişik konularda önemli kitaplar kaleme alınmıştır.¹⁸

Yeni İran dillerinin kullanıldığı bölgeler, Afganistan, Irak, Suriye, Türkiye, Kafkaslar, Orta Asya, Pamir, Türkistan, Çin, Pakistan ve Fars Körfezi'nin kuzeyleridir.

Dilbilgisi kuralları bakımından Orta Farsçanın devamı olup aralarında çok az farklılık bulunan Yeni İran dilleri; Yeni Farsça, Derî dili, Tacik dili, Osset dili, Peştu dili, Beluç dili ve Kürtçe olmak üzere yedi grupta incelenir. Yeni Farsça, İran dilleri ve lehçelerinin en önemlisidir.¹⁹ Güneybatı İran dilleri grubuna giren ve Eski Farsça ile Orta Farsçanın devamı olan Yeni Farsça, III.-IX. ve IV.-X. yüzyıllardan itibaren İran'ın doğu bölgelerinde kurulan devletlerin resmî dili olarak İran dilleri ve lehçelerinin en önemlisidir.

Yeni İran dillerinin kullanıldığı bölgeler, **Afganistan, Irak, Suriye, Türkiye, Kafkaslar, Orta Asya, Pamir, Türkistan, Çin, Pakistan** ve **Fars Körfezi'nin** kuzeyleridir. Daha önce de belirtildiği gibi bu diller, Arap alfabesinin kabulünden sonra özellikle de III.-IX. yüzyıldan bu yana İran'da kullanılan dillerdir. **Yakûb b. Leys**(eg. 254-265/868-879) tarafından İran'ın resmî dili olarak kabul edilen ve Orta Farsça'nın devamı olan Yeni Farsça zamanla Soğd, Saka, Harizm ve Belh dilleri gibi Eski İran dillerinin yerini almış, **Hindistan'dan Avrupa'ya, Hazar Denizi'nden Fars Körfezi'ne** kadar dünyanın geniş coğrafyalarında yaygın olarak kullanılmıştır.²⁰

Sasanîlerin yıkılışından, Saffarîlerin yönetime gelişlerine kadar geçen dönemde İran'da Zerdüştilerin kullandığı bilim dili ve din dili, Zerdüşst Orta Farsçası; Maniheistlerin kullandığı bilim dili, Orta Farsça Mani dili, Mani Eşkanî Pehlevicesi, Mani Soğd dili; Müslümanların kullandıkları bilim dili ise Arapça idi. Samanîler, Farsçanın gelişmesi ve yaygınlaşmasına çok önem vermişler, Gazneliler Farsçayı Hindistan'a kadar götürmüşler, Hint ve Moğol saraylarında Farsça resmî dil olarak kullanılmıştır. Öte yandan Farsçanın Hindistan topraklarında yaygınlaşması, o bölgelerde daha sonraları Urdu dili adıyla yeni bir dilin ortaya çıkmasına da ortam

Arapçanın, bilim ve din dili olarak kabul edilmesiyle çok sayıda Arapça kelime de Farsçaya girdi. Öyle ki, daha IV.-X. yüzyılda Farsçadaki Arapça kelime oranı % 30'lara varmıştı.

hazırlamıştır. Fars alfabesinden alınan bir alfabeyle yazılan Urdu dili daha sonra Pakistan'ın resmî dili olmuştur. Selçuklular, Farsçayı Anadolu'da yaygınlaştırdıkları Osmanlılar döneminde onların egemen oldukları bölgelerde de özellikle edebiyat dili olmak üzere Farsça yaygın bir dil olarak kullanılmıştır. **Fatih Sultan Mehmet** (eg. 1451-1481), **Yavuz Sultan Selim** (eg.1512-1520) ve diğer bazı Osmanlı sultanlarının Farsça divan kaleme almış olmaları da bu dile verilen önemi gösterir.²¹

Günümüzde, **Afganistan** ve **Tacikistan'da** kullanılan ve Rus alfabesiyle yazılan Tacik diline Rusçadan çok sayıda kelime girmiştir. İran'da ise, kaçarlar döneminden itibaren önce Rusça, daha sonraları da Fransızca ve İngilizceden, son zamanlarda da daha çok İngilizceden çok sayıda kelime yoğun olarak Farsçaya girmiştir. Dolayısıyla bu üç ülkede kullanılan Farsça arasındaki farklılıklar

özellikle alınan yeni kelimelerden dolayı her geçen gün daha da artmaktadır.²²

İslamiyet'in İran'a girişiyle birlikte Arapçanın din ve devlet dili olmasına karşın, Farsça İran'ın önemli merkezlerinde, yoğun halk kitleleri tarafından yaygın biçimde kullanılan bir dil olma özelliğini sürdürüyordu. Erken İslami dönemlerde İran'da etkin birtakım bağımsızlık hareketleri, Horasan'da, **Tahirîler** (eg. 205-259/820-873), Sistan'da, **Saffarîler** (eg. 253-298/867-911) gibi bazı İranlı yönetimlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Saffarî Devleti'nin kurucusu **Yakûb-i Leys**, şairleri Farsça şiir söylemeye teşvik eden ilk kişi olarak bilinir. Ancak gücünün zirvede bulunduğu dönemlerde Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde, günümüz Afganistan ve İran coğrafyasının önemli bir bölümünde egemenlik kurmuş olan **Samanî** yönetimi (eg. 263-395/877-1005) Fars dili ve edebiyatını destekleyen en güçlü devlet olarak kabul edilir. Samanîlerin Fars edebiyatına en büyük hizmetlerinden biri, Arapça önemli eserlerin Farsçaya çevrilmesini sağlamalarıdır. Bunlar arasında, **Mansûr b. Nûh**'un (eg. 350-365/961-976) emriyle yapılan *Târîh-i Bel'âmî* adıyla bilinen *Tercüme-yi Târîh-i Taberî* ile *Tercüme-yi Tefsîr-i Taberî* adlı eserler çok önemlidir.²³

Deri dili, Gazneliler (eg. 366-582/977-1186) ve daha sonra da Selçuklular (eg. 429-552/1038-1157) dönemlerinde saraylılar tarafından önemsenmekte, divan dili, resmî yazışma dili olarak kullanılmaktaydı. **Harizmşahlar** döneminde (eg. 470-628/1077-1231) de divan dili olarak genellikle Farsça kullanılırdı. Bir taraftan Farsçanın İran'ın doğu ve kuzeydoğu bölgelerinde; Belh, Buhara, Semerkant, Tus, Merv ve Herat gibi şehirlerde yaygınlaşması, öte yandan Gazneliler ve Suçluklular gibi Türk yönetimlerin saraylarında aynı zamanda resmî dil olarak kullanılması,

Part dili, Soğd dili ve Türkçe gibi dillerden çok sayıda kelimenin Farsçaya girmesine de neden oldu.²⁴

Arapçanın, bilim ve din dili olarak kabul edilmesiyle çok sayıda Arapça kelime de Farsçaya girdi. Öyle ki, daha IV.-X. yüzyılda Farsçadaki Arapça kelime oranı % 30'lara varmıştı. Arapçanın Farsça üzerindeki yoğun etkisi hızla devam etti ve VI.-XII. yüzyılda bu oran % 50'lere ulaştı. **Celâluddîn-i Harizmşâh**'ın ölümü (628/1231) ve Moğolların İran'ı ele geçirmesinin ardından **İlhanlılar**(eg. 654-754/1256-1353) ve **Timurlular** (eg. 771-912/1369-1506) yönetimleri zamanında Farsça önemini daha da artırarak sürdürdü. Ancak daha sonra yaşanan Horasan ve Maverâünnehir'in yağmalanması gibi olumsuz gelişmeler, geniş bölgelerde egemen Farsçanın zayıflamasına, İran'ın orta ve güney bölgelerine, özellikle Şiraz ve çevresine çekilmesine neden oldu. Bu kargaşa dönemlerinde de Moğol dilinden Farsçaya özellikle de askerî ve idarî alanda çok sayıda kelime ve terim girdi.²⁵

Öte yandan İslam sonrası dönemlerde Azerbaycan bölgesinde, "Azerî" adıyla bilinen dil yaygınlaştı. Atabekler, İlhanlılar, Karakoyunlular ve Akkoyunluların Azerbaycan'da egemenlik sürmüş olmalarından dolayı Türkçe, Farsça ve Azericenin karışımıyla oluşmuş "Turkî-yi Azerî: *Azerî Türkçesi*" adıyla yeni bir dil ortaya çıktı.²⁶

Akkoyunlu Türkmenlerinin (eg. 800-908/1398-1592) yönetim merkezi olan Azerbaycan'da Türkçenin etkisi öylesine derin ve yaygın bir haldeydi ki, Safevîler Türkçeyi kullanmaya başladılar. Safevî hükümdarları döneminde (907-1135/1779-1924) Türkçe Azerbaycan'da hızla gelişti ve İran'ın eski lehçeleri arasında yer alan Azerî lehçesi bir tarafa bırakılarak yerine Türkçe kullanıldı.²⁷

Afşarlar (eg.1148-1210/1735-1795) ve **Zendler** (1163-1209/1750-1794) döneminin ardından **Kaçarlar**-rın (eg.1193-1342/1779-1924) yönetime gelmesiyle Tahran, edebiyatçılar, yazarlar, şairler ve bilim adamlarının, makam sahibi üst düzey yetkililer ve önemli kişiliklerin toplandığı bir merkez halini aldı. Zamanla Farsçanın Tahran'da kullanılan şekli diğer şekillerini geride bırakarak belirleyici ve en çok kullanılan şekli hâline geldi.²⁸

Farsçanın Arap alfabesiyle ne zaman yazılmaya başlandığı konusunda kesin veriler yoktur. Daha sonraki dönemlere gelebilmiş Arap harfli en eski tarihli metin, **Ebû Mansûr Muvaffak-i Herevî**'nin, **Esedî-yi Tusî** tarafından 447-1055 yılında yazılmış ünlü eseri *El-Ebniye an Hakâiki'l-edviye*'dir. Yeni Farsça ve İbranî alfabesiyle yazılmış en eski metinler ise, Batı Afganistan'da bir dağın kayalık kısmına kazılmış üç ayrı kitabedir. Bunlardan iki tanesi 135-752 tarihlidir. İbrani alfabesiyle, *Tevrat* çevirileri ve tefsirlerinden oluşan benzeri birtakım metinler de vardır.²⁹ Ancak şüphesiz bu tarihten önce de Arap Alfabeti, Farsça yazımı için İran'da yaygın bir şekilde kullanılmıştır.³⁰ İranlıların Arap alfabesinden önce İbrani, Mani ve Pehlevî alfabelerini de Yeni Farsça yazımında kullandıkları bilinmektedir. Büyük fetihlerinden sonra şairlerin, Saffarî Devleti'nin kurucusu **Yakûb b. Leys** (eg.

Gazneliler döneminde Derî dili, ülkenin resmî dili oldu. Artık Yeni Farsça her tarafta kullanılıyordu. Yüzlerce şair kendi ulusal dillerinde şiir söylemeğe başladı.

254-265/868-879) için Arapça şiir söyledikleri, ancak onun, Arapça bilmediği için bu şiirleri anlamadığı, bunun üzerine: “Benim bilmediğim dilde neden şiir okunur.” diye çıkışmasının ardından orada bulunan divan kâtipleri ve edebiyatçılardan **Muhammed b. Vasîf**’in (III./IX. yüzyıl) Farsça şiir söylediği, böylece ilk Farsça şiirin Muhammed b. Vasîf tarafından söylendiği kabul edilir. Yakûb b. Leys’in ardından diğer hükümdarlar da bu yeni dilin gelişmesi ve yaygınlaşması yolunda önemli desteklerde bulunmuşlardır. Bir taraftan şairleri Farsça şiir yazmaya teşvik ederken, bir yandan da dönemin ünlü bilim adamları, yazarları ve çevirmenlerine *Târih-i Taberî*, *Tefsîr-i Taberî*, *Kelîle ve Dimne* gibi çok değerli eserlerin Farsçaya çevrilmesi konusunda her türlü imkânı sağlıyorlardı.³¹

Gazneliler döneminde Derî dili, ülkenin resmî dili oldu. Artık Yeni Farsça her tarafta kullanılıyordu. Yüzlerce şair kendi ulusal dillerinde şiir söylemeğe başladı. Çok sayıda yazar, tarihî, bilimsel, edebî vb. konularda eserlerini Farsça yazdı. Selçuklu hükümdarları dönemlerinde de Farsça yoğun bir şekilde bütün alanlarda kullanılmaya başlandı, yönetim ve divan yazışmalarında da Arapçanın yerini aldı. Yoğun kitleler tarafından hem konuşma dili, hem edebî dil hem de dinî alanlarda yazı dili olarak kullanılan Yeni Farsça öylesine gelişt ki, İslam coğrafyasının Arapçadan sonra ikinci büyük dili makamına yükseldi ve kısa bir sürede Hindistan’dan Anadolu’ya kadar bölgelerde yaygın diller arasına girdi. Asırlarca sadece İran ve Orta Asya’da Yakın ve Orta Doğu halklarının ilgiyle benimsedikleri önemli bir dil oldu. Hindistan, Anadolu, Afganistan, Azerbaycan gibi bölgelerde resmî ve edebî dil olarak kabul edildi. Günümüzde de İran, Afganistan ve Tacikistan da aynı özelliklerini korumaktadır.³²

İran dilleri arasında en önemlisi ve en çok bilineni, İslam öncesi İran edebiyatının en yaygını ve resmî dil niteliğini kazanmış, aynı zamanda İslam sonrası devrenin tamamında siyasi, sosyal, bilimsel ve edebî alanlarda yaygın bir şekilde kullanılan, bir dönemler, Asya kıtasının önemli bir kesiminde egemen olmuş dil *Yeni Farsça*dır.

Bağımsızlık hareketleriyle birlikte Farsça, edebî bir dil olarak tarih sahnesine çıktı. Fakat bu Farsça artık Orta Farsça değildi: Orta Farsça, Pehlevî alfabesiyle yazılıyordu; Yeni Farsça ise Arap alfabesiyle yazılmaya başlandı. Bunun sonucu olarak yazıda birtakım ses değişimleri ortaya çıktı ve böylece Yeni Farsça, Pehlevî dilinden ilk olarak sesler açısından ayrıldı. Yeni dinin kabulü ve yeni hayat şartları dolayısıyla birçok kelime terk edildiği gibi aynı sebeplerle Yeni Farsça hem doğrudan

doğruya halktan ve hem de kitaplar aracılığıyla çok sayıda Arapça kelime aldı. Böylelikle Yeni Farsçada; kelime dağarcığı, sözcük bilgisi ve sözdizimi bakımından da önemli değişiklikler meydana geldi.³³

Yeni Farsça, Arapça ile çok uzun bir mücadeleye girişti. Samanîler, Gazneliler ve Selçuklular dönemlerindeki birkaç teşebbüse rağmen Arapça resmî dil özelliğini sürdürdü. Bilim dili olma açısından bakıldığında o dönemler Arapçanın yerini tutabilecek bir nitelikte olmayan Farsça, edebiyat dili olarak hızla yayıldı ve **Rudekî-yi Semerkandî** (ö. 329/941) ile ilk parlak devrini yaşadı. Farsça şiir yazmak için ilk denemeleri yapanlar Arapça yazan şairler oldu. Seâlibî'nin *Yetîmetu'd-dehr* adlı eserinde görülen "Zullisâneyn: iki dil bilen" nitelemesi de hem Arapça ve hem Farsça şiir yazarlar için kullanılıyordu.³⁴

Pers asıllı ilk Müslüman emirlik olan **Tahirîler** (205-259/820-872) döneminde değişik alanlarda gittikçe yaygınlaşan faaliyetler, genellikle medeniyetin ve bu arada Farsçanın da ilerlemesine yardımcı bulunmuştur. Onlar zamanında Horasan'ın merkezi **Merv**'den **Nişabur**'a nakledilmiş ve burası kısa sürede medeniyet merkezlerinden biri haline gelmişti. İran dili ve edebiyatının canlanmasına yardım edenler ve buna uygun ortam hazırlayanlar genellikle Samanîler (261-389/874-999) olmuştur. Horasan'da ve o zaman kısmi olarak Müslümanlar tarafından alınmış olan Türkistan'da egemenlik bunların eline geçti. Samanîlerin başkenti Buhara çok sayıda bilgin ve şairi kendisine çekti. Samanî Devleti IV.-X. yüzyılda en düzenli yapıya sahip devletlerden biriydi. Resmî dil Farsçaydı. Ancak saraylarında Farsça yazarlarla birlikte Arapça yazarlar da himaye ediliyordu.

IV.-X. yüzyıldan beri İran'da resmî dil olarak kullanılan, günümüzde İran'ın idari, kültürel, siyasi ve her alanda resmî dili olan, "*Yeni Farsça*" adıyla bilinen Farsçanın İran toprakları dışında geniş coğrafyalarda kullanılan birtakım lehçeleri de vardır:

1.1. Tacik Dili

Günümüzde Tacikistan Cumhuriyeti'nin resmî dili olan Tacik dili, idari ve teknik terimlerde görülen çok az farklılıkları bir yana bırakılırsa Derî diliyle aynıdır. Tacik dili, Tacikistan dışında, Özbekistan'ın bazı bölgelerinde, Buhara ve Semerkant gibi Orta Asya'nın en önemli şehirlerinde, Kırgızistan ve Kazakistan gibi ülkelerde bazı kesimler tarafından kullanılmaktadır.³⁵ Günümüzde Rus alfabesiyle yazılan Tacik diline Rusçadan da çok sayıda kelime girmiştir.

1.2. Afganistan Derî Dili

İslâm sonrası Fars edebiyatının önemli gelişme gösterdiği, Gazneli Mahmud'un yönetim merkezi Gazne'nin başkent olduğu, adeta Fars edebiyatının beşiği olarak kabul edilen Afganistan'ın iki resmî dilinden biri olan Derî dili, Farsçayla çok az farklılıklar gösterir. Bir bakıma Afganistan'daki Derî Farsçası, **Dakikî-yi Tusî** (ö. 368/978), **Unsurî-yi Belhî** (ö. 431/1039), **Abdullâh-i Ensarî** (ö. 481/1088), **Nâsır-i**

Hüsrev (ö. 481/1088) ile yüzlerce ünlü şair ve yazarın eserlerinde kullandıkları dilin devamıdır. Farsça ile Derî Farsçası arasındaki bir diğer önemli fark da, İran'ın günümüz dünyasındaki bilimsel ve teknik alanlarda ilgili kelimeleri Fransızcadan, Afganistan'ın da Hindistan'la olan yakın ilişkilerinden dolayı İngilizceden almış olmasıdır.³⁶

1.3. Osset Dili

Kuzey ve Güney Ossetya Cumhuriyetleri'nde yaşamakta olan Osset halkının dili olan Osset dilinin "Iron" ve "Digoron" adlı iki alt kolu vardır. Ossetlerin ataları Alanlar, Kafkasya'ya Hazar Denizi'nin doğusundan göç etmişlerdir. Bu sebeple dillerinin, Soğd ve Harizm dilleriyle yakın ilişkisi vardır. Bugünkü İran dilleri arasında özel bir yeri olan Osset dili, Fars dilinin etkisinden uzak kalmış, buna rağmen Eski İran dillerinin birçok özelliğini korumuştur. XIX. yüzyılda bu dili geliştirmek için sözlü edebiyat ürünleri yazıya geçirilmeğe başlanmıştır. Yazılı hale getirilen eserlerin en tanınmış Nart kahramanları destanıdır.³⁷ Osset dilinde İran'ın diğer dillerinde karşılığı olmayan çok sayıda kelime vardır. Bu kelimelerin bir kısmının kaynağı günümüzde bu dilin konuşulduğu Kafkasya'dır. Bugünkü Farsçada kullanılmakta olan birçok Arapça kelimenin çok azı Osset dilinde de yer almaktadır. Rusça'dan çok sayıda kelime almış olan ve günümüzde Rus Alfabesiyle yazılan Osset dili, taşıdığı eski özellikler bakımından İran dilleri araştırmalarında önemli bir yere sahiptir.³⁸

1.4. Peştü Dili

Afganistan'ın doğu kesimleriyle Pakistan'ın kuzey sınır bölgelerinde yaşayanların yerel dili olan, "Pehtû dili" ve "Afgânî" adlarıyla da bilinen Peştü dili, uzun bir geçmişe sahiptir. Peştü dili son yıllarda Afganlılar tarafından bir edebiyat dili hâline getirilmiştir.³⁹ "Afgânî" adıyla da bilinen bu dil, Afganistan ve Pakistan'ın kuzeybatı yörelerinde kullanılır. Peştü dilini konuşanlardan bir bölümü, Beluçistan ve diğer bir bölümü de, Keşmir ile İran-Afganistan sınırı yakınlarındaki bölgelerde yaşarlar. Peştü dilinde yazılmış en eski eserler, IX. ve X. yüzyıllara aittir. Bu dilde yazılmış edebî eser çok azdır. Hintçe, Farsça, Arapça, Türkçe ve Moğolca gibi dillerden belli miktarlarda kelime almış olan bu dilde, Afganistan'da Derî ve Peştü dillerinin birlikte resmî dil oluşundan sonra birtakım edebî eserler yazılmaya başlanmıştır.⁴⁰ Peştü dilindeki ilk yazılı metin XVI. yüzyıla aittir. 1936 yılına kadar Derî Farsçası, Afganistan'ın resmî diliydi. Bu tarihten sonra Peştü dili Afganistan'ın resmî dili olarak kabul edildi. Derî Farsçası ikinci sırada yer almaya başladı.⁴¹

1.5. Beluç Dili/Beluçî

Beluç dili-Beluçî, İran'da Beluçistan'ın bir bölümü ile Türkmenistan'ın bazı bölgelerinde, Pakistan ile Orta Asya'nın güney kesimlerinde konuşulmaktadır.⁴² Beluçistan, günümüzde siyasi sınırlar gerekçesiyle ikiye bölünmüş olarak bir kısmı İran topraklarında, diğer bir bölümü de Pakistan topraklarında yer almaktadır.

Siyasi sınırlar gerekçesiyle “İran Beluçistan”ı ve “Pakistan Beluçistan”ı diye adlandırılan bu iki bölgenin tümüne birlikte “Beluçistan” adı verilir. Bazı Beluçlar da, Afganistan’ın güneyi ile Kirman, Loristan ve Sistan bölgelerinde yaşamlarını sürdürürler. Beluç dilinin birbirinden farklı lehçeleri içinde en önemlileri, kendi aralarında da gruplara ayrılan Batı Beluç ve Doğu Beluç lehçeleridir. Fakat Beluç kabilelerinin birbirleriyle ilişkileri kesilmeden sürdürdüğü için dilleri arasındaki farklılık fazla değildir. Bu dile Arapça ve Farsça kelimelerin yanında Sind dilinden giren kelimeler de vardır. Bugün Yeni Farsçada bulunmayan Eski ve Orta Farsçanın bazı dilbilgisi özellikleri de Beluç dilinde varlığını sürdürür.⁴³

1.6. Kurdî

Kurdî: *Kürtçe*, geleneksel olarak İran platosunun batısındaki dağlık kesimlerinde yaşayan halkın konuştuğu dilin adıdır. İran, Türkiye ve Irak, Horasan eyaletinin kuzeyi, Suriye, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan’da da Kürt kökenli nüfus yaşamaktadır.⁴⁴ Bu ülkelerde kullanılan Kürtçenin, birbirinden farklı şekilleri vardır. Bunların en önemlisi “Kurmancı”dır. Kürtçe, İran ve Irak’ta Arap alfabesinden alınan bir alfabeyle, Suriye’de 1930 yılında Latin alfabesinden oluşturulan bir yazıyla, Ermenistan’da ise 1945 yılında Rusçadan alınan bir yazıyla yazılmaktadır.⁴⁵

I. Dünya Savaşı’ndan sonra büyük kesimleri, Türkiye, İran, Irak ve Suriye gibi ülkelerde bölünmüş olarak yaşayan Kürt nüfusun kullandıkları dil olan kütçe, Hint-İran ailesinin bir lehçesidir. Kendi içerisinde coğrafi, sosyal ve siyasal gerekçelerle birbirinden oldukça farklı çok sayıda ağız barındıran Kürtçe, yoğun olarak dağlık kesimlerde yaşayan ve coğrafi engeller gerekçelerle özellikle geçmiş dönemlerde birbirleriyle ilişki imkânları az olan insanların dili olması nedeniyle önemli yöresel farklılıklar da göstermektedir.⁴⁶

Kürtçe, Farsça, Arapça, Türkçe ve Rusça gibi dillerin etkisindedir. En çok etkilendiği diller Arapça, Farsça ve Türkçedir.⁴⁷ Sözü edilen bölgelerde konuşulan Kürtçe, yörelere göre önemli farklılıklar gösterir.⁴⁸

Ortadoğu, Kafkaslar ve Türkmenistan’ın bazı bölgelerinde konuşulan Kürtçenin birçok ağız olup çeşitli araştırma ve incelemelere rağmen bu ağızların yapısı ve birbiriyle ilişkisi konusunda kesin bir sonuca varılamamıştır. Uzmanlar bu ağızları “Kurmancı” ve “Güney Grubu” olarak ikiye ayırmışlardır. Kurmancı grubu, “Doğu Kolu”, Süleymaniye’de; “Batı Kolu”, Diyarbakır, Rızaiyye, Erivan, Suriye’nin ve Horasan’ın kuzey bölgelerinde olmak üzere ikiye ayrılır. “Güney Grubu” ise Kirmanşah ve Bahtiyari bölgelerinde konuşulmaktadır. Eski ve orta devreye ait

Kürtçe, Farsça, Arapça, Türkçe ve Rusça gibi dillerin etkisindedir. En çok etkilendiği diller Arapça, Farsça ve Türkçedir. Sözü edilen bölgelerde konuşulan Kürtçe, yörelere göre önemli farklılıklar gösterir.

Egemen oldukları coğrafyalarda oluşturdukları eğitim kurumlarıyla, bilim ve kültür merkezlerinde Arapça ve Farsçayı ileri düzeyde öğrenen Türk okumuş çevreler, bu dillerin kitap dünyasıyla temasa geçtiklerinde, onların taşıyıcısı olan Arap ve Fars edebiyatlarını da derinlikleriyle tanıma imkânı elde ettiler.

Kürtçe yazılı belge bulunmazken İslâm sonrası dönemlere ait sadece bazı kitaplarda birkaç kıta şiir veya cümle aktarılmıştır. Bunlardan biri. *Mu`cemü'l-büldân*'da zikredilen Enuşirvân-ı Bağdâdî'nin Şeytânü'l-İrâk adlı mülemma kasidesidir.⁴⁹

3. GAZNELİ HÜKÜMDARLARI VE SARAYLARININ FARŞANIN GELİŞİMİNDEKİ KATKILARI

Egemen oldukları coğrafyalarda oluşturdukları eğitim kurumlarıyla, bilim ve kültür merkezlerinde Arapça ve Farsçayı ileri düzeyde öğrenen Türk okumuş çevreler, bu dillerin kitap dünyasıyla temasa geçtiklerinde, onların taşıyıcısı olan Arap ve Fars edebiyatlarını da derinlikleriyle tanıma imkânı elde ettiler. Yaşadıkları ve egemen oldukları bölgelerde onların her düzeyden yoğun destekleriyle Arapça daha çok bir bilim dili olma özelliği gösterirken Farsça, Arapçadan alınan kelimelerle oldukça gelişmiş bir edebiyat dili düzeyine yükseltildi ve bu dilde derinlikli, zengin ve özgün bir edebiyat meydana getirildi. Bu edebiyat, köklü geleneklerinden, şiirin her türlü motif ve ilham konularına varıncaya kadar yerli yerine oturması, gelişmesi ve varlığını önemli ölçüde Türk hükümdar saraylarının himaye ve teşviklerine borçluydu.

Yabancı kültürlerin canlı olduğu ve Farsça konuşan halkın çoğunlukta bulunduğu alanlarda siyasi egemenlik kurmuş Türk hanedan saraylarında edebî dil Farsçaydı. Samanoğullarını izleyen Gazneliler, Selçuklular ve Harizmşahlar dönemlerinde saray, Fars dili ve edebiyatının adeta bir atölyesi halini almıştı. Hangi milliyetten olursa olsun Farsça yazan şair ve yazarlar, bu saraylar çevresinde geniş bir takdir ve himaye görmekteydiler.

Türk hakanları bilim ve edebiyata, şiir ve şairlere verdikleri değerle, bürokraside Farsça'yı resmi dil; bilim ve edebiyat çevrelerini destekleyerek de zengin bir edebiyat dili hâline getirerek bu dilin ve edebiyatının alabildiğine yaygınlaşip gelişmesine önemli ölçüde katkıda bulundular. Bütün bu etkenlerle, Fars kültürü havzası ve yakınındaki Türk siyasî egemenliği sınırları içerisinde yaşayan Türk aydınları edebî faaliyetlerine Farsça ile başladıkları ve yüzyıllar boyu bu dili yoğun olarak kullandıkları için Türkçeye geçişte de çok geç kalmışlardır.

Tarihsel süreçte Türkçe ve Moğolca kelimelerin Farsçaya girişinin temelinde daha çok siyasî ve askerî etkenler rol oynuyordu. Gazneliler, Selçuklular ve

Moğollar'ın İran'da yüzyıllarca yönetimde bulunmaları doğal olarak Türkçenin Farsça üzerinde belli ölçülerde egemenlik kurması ve zamanla çok sayıda kelimenin Farsçaya girmesiyle sonuçlanmıştır. Öz Farsça kelimeler birtakım iç ve dış sebeplerin de etkisiyle kullanımdan kalkmaya başlamış ve yavaş yavaş unutulmaya terk edilmiştir.⁵⁰

İslamiyeti kabul eden ulusların yoğun ilgilerinden dolayı uluslararası bir nitelik kazanan Arapça, Farsçanın gramer kurallarında köklü değişikliklere yol açmadan bu dili önemli ölçüde etkiledi ve iç yapısına bile nüfuz etti. Bu durum özellikle Moğolların son dönemlerinde son derece kapsamlı ve etkili olarak görülür. O dönemler Farsça, son derece zor anlaşılabilen birtakım kelimelerle de doldu. Hatta çoğu cümlelerde yer alan birtakım kelimeler, ancak ileri düzeyde bilgi sahibi kişiler tarafından anlaşılabilirdi. Daha sonraki dönemlerde Yeni Farsçaya Moğolca ve Türkçeden de kelimelerin girmesiyle Farsçadaki yabancı unsurlar her geçen gün arttı. Meşrutiyet döneminde Avrupa dilleri ve edebiyatlarının da Farsçayı önemli ölçüde etkilemesiyle birlikte klasik edebiyatta görülen zor ve çapraşık kelime kullanımlarına önemli sayılabilecek ölçülerde son verilmiş oldu. Arapça kelimeler, normal ölçülerde ve ihtiyaç durumunda kullanılmaya başlandı.⁵¹

Böylece Farsça bizzat halk tarafından sokaktaki insanlar, köylüler ve kentlilerden oluşan kitlelerce iki asır süren uzun bir suskunluk döneminden sonra yeniden canlandırıldı. Askerî ve siyasi birtakım faaliyetler beklenen meyvelerini verdi. İranlı bazı emirler ve etkili yöneticilerin yoğun çalışmalarıyla İran'da Farsça; resmî dil, saray dili, şiir, edebiyat ve bilim dili hâline geldi. Öyle ki, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar ve daha başka İranlı olmayan yönetimler dönemlerinde hükümdarlar bile Farsçayı ve İran kültürünü çok önemsediler. Onu öğrenme, öğretme ve yaygınlaştırma yolunda yoğun çaba sarf ettiler. 392-1002 yılından itibaren Farsça **Sultan Mahmud** (ö.421-1030) ve yerine geçenlerin ordularıyla birlikte Hindistan'a (Hindistan, Pakistan ve Keşmir), 463-1071 yılından itibaren de **Sultan Alparslan**'ın (ö. 465/1072) Doğu Roma İmparatorunu bozguna uğratmasıyla, Anadolu topraklarına girmiş oldu. İran'ın doğusu ve batısında çok önemli ve çok güçlü iki temel üzerinde hızla yükselmeye başladı.

V.-XI. yüzyılda Farsça şaşırtıcı bir şekilde yaygınlaştı ve önemli ilerlemeler sağladı. **Gazneliler** ve **Selçukluların** fetihleri aracılığıyla Farsça Maveraünnehir'den, Akdeniz kıyılarına; Dicle'den, Sind ırmağına ve Pencab'a kadar bölgeleri egemenliği altına oldu. Bu dönemin ilk yıllarından itibaren Fars dili ve edebiyatı, halkı irşad amacıyla kurulan sufi dergâhlarında okunan tasavvufi eserlerin yazıldığı diller arasına da katıldı. O dönemlerde İran'da tasavvufi eserlerin önemli bir bölümü, herkesin anlayabileceği bir tarzda sade ve akıcı bir Farsça ile kaleme alındı. O zamanlara kadar sadece devletlerin himayesinde gelişme imkânı bulmuş olan Farsça, artık bu faaliyetler ile halkın arasında da kabul görmeğe başladı ve özellikle tasavvuf çevrelerinin kaleme almış olduğu Farsça eserler oldukça yoğun istekle karşılanmaya

Türk olmaları gerekçesiyle yaşadıkları dönemde edebî tarzı tamamen değiştirecekleri beklentilerine rağmen Gazneliler, egemen oldukları dönemlerde edebiyat alanında köklü değişimler gerçekleştiremediler.

başlandı. Özetle bu dönem, Fars dili ve edebiyatının gelişmesi ve yaygınlaşması açısından İran tarihinin ender rastlanan devrelerinden biridir.

Türk olmaları gerekçesiyle yaşadıkları dönemde edebî tarzı tamamen değiştirecekleri beklentilerine rağmen Gazneliler, egemen oldukları dönemlerde edebiyat alanında köklü değişimler gerçekleştiremediler. Çünkü Gazneliler İran topraklarında doğup büyümüşler, İran adet ve gelenekleriyle iç içe yaşamışlardı. Dolayısıyla İranlıların hayat tarzlarını yakından tanıyarak bu gelenek ve göreneklerin belli kısmını benimsemiş, devlet teşkilatı, çeşitli alanlardaki yapılanma ve idari tarzı kendilerinden önce bu bölgelerde egemen olmuş Samanîlerden öğrenmişlerdi.⁵²

Gazneliler zamanında Fars edebiyatı büyük bir gelişme göstermiş, sultanlar, vezirler ve devlet adamlarının şair ve edipleri korumaları,

hatta pek çoğunun bizzat edip ve şair olması sebebiyle bu alanda büyük atılımlar gerçekleştirilmiştir.⁵³ Kaynaklarda Sultan Mahmud'un sarayında pek çok şairin bulunduğu kaydedilir, bunlar arasında en tanınmış olanları şöyle sıralanır: **Firdevsî**, biri Farsça, diğeri Arapça iki divan sahibi **Ebu'l-Feth-i Bustî**, **Gazâirî-yi Râzî**, **Ferruhî-yi Sistanî**, **Esedî-yi Tûsî**, **Ascedî**, bilinen ilk İranlı kadın şair olan Râbia bint Kâ'b-i Kozdârî-yi Belhî, Emîrüşşuarâ **Unsurî** ve **Menuçehrî-yi Damgânî**... Bu şairlerden Unsurî ve Ferruhî kasideleriyle, Esedî münazara tarzındaki manzumeleriyle, Menuçehrî kasidelerinin yanı sıra ilk musammatları yazması ve hamriyyâttürü şiirleriyle, Firdevsî ise *Şâhnâme* adlı ünlü mesnevisiyle tanınmıştır. Gazneliler devrinde nesir Samanîler dönemine göre daha olgunlaşmıştır. Bu dönemin en önemli mensur eserleri, iki güçlü hükümdar, Sultan Mahmud ve Sultan Mesud'un divan başkatibi Ebû Nasr-ı Muşkân'ın *Münşe'ât*'ı ve Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki'nin, *Târîh-i Beyhakî*'sidir.⁵⁴

Fars edebiyatı ve özellikle de Fars şiiri, gelişme ve olgunlaşma yolunda önemli adımlarını ortaya çıktığı en eski dönemlerden itibaren atmakla birlikte, Gazneliler döneminde bu gelişmeler çok hızlı bir seyir izlemeğe başladı. Klasik Fars şiirinin yukarıda anılan dâhileri büyük şairler bu dönemde yetiştiler.⁵⁵

V.-XI. yüzyılda İran edebiyatı daha önceki yüzyıllara oranla hissedilebilir ölçüde gelişme kaydetti. Bu önemli kazanımlarda Gazneli hükümdarlarının, özellikle de Sultan Mahmud'un bilim ve edebiyata olan yakın ilgi ve desteklerinin oldukça etkili olduğu tarihî gerçeğinin yanında bir diğer önemli faktör de, daha önce bu bölgelerde egemenlik sürmüş olan Samanîler döneminde (IV.-X. yüzyıl) bilim ve

edebiyatın temellerinin çok güçlü bir altyapı üzerine oturtulmuş olmasıdır. Klasik Fars şiirinin **Rudekî** ve **Dakikî** gibi tartışmasız söz ustaları tarafından kurulup temelleri yükseltlen bir edebiyatın her geçen gün olgunlaşan ve genişleyen boyutları çerçevesinde **Firdevsî**, **Ferruhî**, **Unsurî**, **Menuçehrî**, **Mesûd-i Sa'd-i Selmân**, **Senaî**, **Ascedî** vb. büyük şairlerin yetişmesi oldukça doğal bir sonuçtur.

Özellikle bu hanedanın en büyük hüküm-darları Sultan Mahmud ile Mesud dönemlerinde Fars ve Arap edebiyatları Gaznelilerin egemen oldukları bölgede en parlak dönemlerini yaşamıştır. *Luğat-i Furs*, *Yetîmetu'd-dehr*, *Târîh-i Beyhakî* gibi dönemin tarih ve kültürünü konu alan otuz civarında kaynak ile *Tezkiretu'ş-şuarâ* gibi şair tezkirelerinde söz konusu dönemde yaşamış çok sayıda şairin biyografileri ve şiirlerinin birlikte yer aldığı görülmektedir. Bunlar arasında yukarıda adı geçenler dışında; **Ebu'l-Feth-i Bustî**, **Zeynebî-yi Alevî**, **Ğazairî-yi Razî**, **Lebibî**, **Behramî-yi Serahsî**, **Eminî Neccâr-i Belhî**, **Menşurî-yi Semerkandî**, **Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr**, **Muhtarî-yi Ğaznevî**, **Seyyid Hasan-i Ğaznevî** gibi şairlerden söz edilebilir.⁵⁶

Edebiyat her zaman duygular, düşünceler, sosyal ve siyasi ortamın gerektirdiği şartların direkt ya da dolaylı bir sonucu olarak ortaya çıkmakta, toplumun siyasi, kültürel ve sosyal durumunu yansıtan bir araç olarak kendini göstermektedir. Samanîler döneminde Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde yaşayan kitlelerin ülkelerine olan sevgileri, özgürlük ve bağımsızlık arzuları, bu isteklerinin gittikçe yaygınlaşarak kök salması, Arap istilasından kurtulma arzuları ileri boyutlara varmıştı. Ancak bütün bunlara rağmen Gazneli sultanlarının bilim adamları, edebiyatla ilgilenen çevreler ve özellikle de şairlere gösterdikleri yakın ilgi ve yoğun destek olmasaydı, Fars edebiyatı o dönemlerdeki gelişme düzeyini belki de yakalayamayacaktı.

Gaznelilerin bilim çevrelerine bu şekilde yoğun ilgi göstermelerini teşvik eden sebeplerden en önemlisi, kendilerinden önce yönetimde bulunmuş olan Samanîlerin edebiyatçı, şair ve bilim adamlarını saltanatlarının ayrılmaz birer unsuru olarak kabul etmeleri, onlara saraylarının kapılarını açmaları, her türlü çalışmalarında desteklemeleridir. Daha sonra yönetime gelen Gazneliler de bu geleneklere uyarak bu konuda aynı yolu izlemişlerdir.⁵⁷

Sultan Mahmud'un ölümünden sonra oğlu Mesud da babasının ülke yönetimi konusundaki uygulamaları, bilim adamlarını, şair ve edipleri desteklemedeki tavrını devam ettirdiğinden V.-XI. yüzyıl ve VI.-XII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bilim adamları ve şairlerin önemli bir kısmı, bizzat Gazneli Devleti'nin destekleriyle ya da Gazneli Devleti'ne bağımlı hanedanların saraylarında yine onların teşvikleriyle çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bahis konusu dönemin bütün bu bilimsel ve edebî gelişmelerinin merkezi Sultan Mahmud'un sarayıydı. Sultan'ın sarayında bulunmuş bilim adamları ve şairlerin sayısı da bu gerçeği açıkça göstermektedir.⁵⁸

Gazneliler dönemi, Fars edebiyatının en parlak olduğu devirlerden biridir.

Gazneliler dönemi, Fars edebiyatının en parlak olduğu devirlerden biridir. Fars kültürünü ve Farsçayı yeniden canlandıran ünlü şair Firdevsî, Fars edebiyatı tarihinde bütün devirlerin şaheser yapıtı olarak kabul edilen Şâhnâme'yi bu dönemde kaleme almıştır.

Fars kültürünü ve Farsçayı yeniden canlandıran ünlü şair Firdevsî, Fars edebiyatı tarihinde bütün devirlerin şaheser yapıtı olarak kabul edilen Şâhnâme'yi bu dönemde kaleme almıştır.

Bu dönemde Gazneliler Devleti'nin başkenti Gazne, önemli ölçüde bir edebî merkez özelliği kazandı. Çeşitli bölgelerden çok sayıda şair ve yazar Gazneli sarayına yöneldi. Sultan Mahmud, gerek siyasi birtakım sebeplerden dolayı ve gerekse yaratılışında var olan edebiyat ve bilime duyduğu yakın ilgi nedeniyle şair ve yazarları kendi dallarında teşvik ediyor ve çeşitli vesilelerle hem şair ve edebiyatçıları ve hem de bilim adamlarını sarayına çekiyordu.

Devletşâh-i Semerkandî'ye göre Sultan Mahmud'un sarayında 400 şair bulunuyor, Unsurî de bunlar arasında en yükseklerde, "melikuşşuara" makamında yer alıyordu. Başta Unsurî olmak üzere diğer şairler onun savaşlarını ve üstün özelliklerini şiirlerinde övüyorlardı. Unsurî, toplam 39 kasidesinde yani divanında yer alan

kasidelerin hemen hemen yarısından çoğunda Sultan Mahmud'u övmüştür. Çoğu, sultanın savaşları, kazandığı zaferler ve özellikle Hindistan seferlerinde elde ettiği başarılarından söz eden, onu öven dizelere yer veren şiirler Sultan'ın bir bakıma savaş takvimini de çok iyi göstermektedir.⁵⁹

Sultan Mahmud döneminin önde gelen saray şairlerinden bir diğeri de Ferruhî'dir. Ferruhî'nin kasidelerinden 44 tanesi, yine Sultan'ın övgüsünde söylenmiş beyitlerden oluşmaktadır. Ferruhî bu kasideleri dışındaki şiirlerinde de onu övmüştür. Bu durum aynı zamanda şairin sarayda uzun süreli olarak kalmış olmasının göstergelerindedir.⁶⁰

Sultan Mahmud'un sarayındaki şairlerden bir diğeri Ascedî-yi Mervezî de, onun övgüsüne yer veren kasideler yazmış, Somnat fethinde diğer şairlerin yazmış oldukları fetihnâmeleri geride bırakacak ünlü "Fethnâme-yi Somnat" adlı kasidesiyle Sultan'ı tebrik ederek övgü dolu dizeleriyle düşüncelerini ifade etmiştir.⁶¹

Samanî hükümdarları Fars ulusal kültürü ve geleneklerinin sıkı takipçileriydiler. Bu yüzden halkın samimi desteklerini alıyorlardı. Ancak Gazneliler İranlı değillerdi. Sultan Mahmud bir Türk hükümdarı olarak egemen olduğu topraklarda sosyal ve siyasal alanlarda halkları hoşnut eden politikaları, bilim ve edebiyat çevrelerine yakın ilgi göstermesi, onları her zaman desteklemesi, İranlıların da

içlerinde yer aldığı farklı halkların desteğini almasını sağlamış, cihat bayrağını açarak din adına mücadele etmesiyle de kutsal değerleri yücelttiği, Hindistan'a islamiyeti götürmek için on yedi kez sefer düzenlediği için büyük takdir toplamış, aynı zamanda halifeden de kendisine bu yararlılığından dolayı özel unvan verilmişti. Buna ek olarak şairler ve bilginlere verdiği önemli hediyeler, onlara gösterdiği sıcak ilgiden dolayı da birçok ünlü şair ve yazarı sarayına çekme konusunda önemli ölçüde başarılı olmuştu.⁶²

Firdevsî İran'ın eski hükümdarlarının hikayelerini anlatan bir destan olan Şâhnâme'yi Mahmud'un sarayına sundu. Arapçayı en uygun bilim dili olarak kabul eden Birunî gibi bilginlerin itirazlarına rağmen Farsça tercih edilen bir dil haline geldi. Yöneticiler Türkçe konuşuyor olmalarına rağmen Hindistan'da daha sonraki dönemlerde dinî bilimler dışında diğer alanlarda Farsçanın Arapçayı gölgede bırakması, Gazneliler'in izledikleri siyasetin, sıkı sıkıya bağlı oldukları edebî ve bilimsel geleneklerin doğal bir sonucudur.⁶³

Gazneliler dönemi siyasi gücün yanı sıra kültürel açıdan da parlak olarak geçmiştir. Sultan Mahmud'un altınla gümüşle dolu olan hazinesi ve Hindistan seferlerinden elde ettiği ganimetlerle zenginleştirdiği bütçesiyle, Abbasî halifelerinin Sasanîlerden iktibas ederek yükselttikleri tarzda son derece lüks saraylar yaptırması sonucu adı ve ünü her tarafa yayılınca, çok sayıda şair, edebiyatçı ve bilim adamı sultanın saraylarına yöneldi. Gazneliler döneminde Fars şiiri birçok türde olgunluğunun zirvesini yakalamayı başardı. Şaheser niteliğinde çok sayıda önemli eser ortaya çıktı.⁶⁴

İran edebiyatında Fars şiirini lafız ve anlam; edebî sanatlar, etkileyicilik ve temaları açısından doruklara yücelten Firdevsî'nin Şâhnâmesi, Ferruhî'nin tagazzülleri, Unsurî'nin kasideleri, Menu-çehrî'nin musammatları, hep yükselen ve gittikçe olgunlaşan Fars şiirinin o dönemden kalma hatıralardır.

Gaznelilerin ilk devirlerinde Gazne dışında önemli dört ayrı merkez daha vardı. Bilim adamlarını, şairleri ve edebiyatçıları çeken birer cazibe merkezi durumundaki bu yerleşim bölgelerinden biri, Büveyhî vezirlerinden Sâhib b. Abbâd'ın bulunduğu İsfahân ya da Rey şehriydi. İkinci önemli çevre, Buhara'daki Samanî sarayı; üçüncüsü, Kâbûs b. Voşmgîr'in saltanat merkezi Taberistân ve dördüncü bir merkez de, Hîve'de bulunan Hârizmşâhlar sarayıydı. Ancak bu durum fazla uzun sürmedi. Yirmi yılda tamamen değişti. Sâhib b. Abbâd, 387-998 yılında vefat etti. Samanîler Devleti, 390-999 yılında yıkıldı, Kâbûs b. Voşmgîr, muhalifleri tarafından öldürüldü. Hârizm hükümdarı II. Memûn da bir ayaklanma sonucu ortadan kaldırıldı. Sultan Mahmud, bu önemli merkezleri sadece topraklarına katmakla kalmadı, bu coğrafyalardaki bilim adamlarını ve şairleri de aldı Gazne'ye, saraylarına getirip yerleştirdi. Onları bilimsel araştırmalarını sürdürmeleri ve edebiyat konulu eserlerini yazmalarında en güzel şekilde destekledi.⁶⁵

Söz konusu dönemde dikkat çeken özelliklerden biri de; gelişme gösteren kültürün arkasında tamamıyla saltanat ve aristokrat çevrelerin yer aldığı, halk kitlelerine dayanmayan bir seçkinler kültürünün varoluşudur.

Sultan Mahmud, yüksek bir edebiyat terbiyesine sahip oluşundan dolayı kendi sarayında devrinin en yetenekli şahsiyetlerini toplamıştır. Sultanın sarayında 400 şairin bulunduğu rivayeti abartı olarak kabul edilse de, o dönemlerde edebiyata verilen önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁶⁶

Sultan Mahmud, birçok ülkeden gelip saraylarında, saray çevrelerinde doğrudan hükümdarın desteğini alan en bilim adamlarıyla sık sık toplantılar, zaman zaman bizzat kendisi de onların bilimsel tartışmalarına katılırdı. Orta Çağ'ın gözde bilim adamlarından Birunî'yi, Harizm'i ele geçirdikten sonra Gazne'ye getirtti. Birunî, sultanla birlikte Hindistan seferlerine katıldı. Hindistan'da söz konusu seferler kapsamında gözlemlene için çok uygun ortamlar buldu; çeşitli kesimlerle teması, sosyal, siyasî ve diğer konulardaki izlenimleri,

inançlar ve gelenekler hakkındaki merakı *Tahkîku mâ li'l-Hind* adlı önemli eserin ortaya çıkmasını sağladı.⁶⁷

Sultan Mesud ve Mevdud da bilginlere gereken önemi verip bilimsel incelemeleri ve araştırmalarında her zaman destek oldular. Birçok bilgin çeşitli konulardaki eserlerini Sultan Mesud'a ithaf etmiştir. Birunî, ünlü eseri *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*'yi Sultan Mesud'a, *Kitâbu'l-Cemâhir fi mâ'rifeti'l-cevâhir* adlı eserini de Sultan Mevdud'a ithaf etmiştir.⁶⁸

Gazneliler dönemi tarih yazımcılığı açısından da parlaktır. Utbî, Gerdîzî ve Beyhakî, dönemin ünlü tarihçileri arasında yer alırlar.⁶⁹

Dönemin diğer sultanlarının egemenlik sürdüğü devirlerde de Fars edebiyatının gelişmesine destek verilmiştir. Ebu'l-Ferec-i Rûnî, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Osmân-i Muhtârî gibi şahsiyetler, Sultan Mahmud sonrası dönemin ünlü şairleri arasında yer almışlardır.⁷⁰

Sultan Behrâm Şâh da bilim adamlarını sever, onlara önemli ölçüde mal bağışlardı. Seyyid Hasan-i Ğaznevî, onun döneminde yaşamış şairlerindendir. Senâî, ünlü tasavvufî eseri *Hadîkatu'l-hakîka*'yı onun döneminde kaleme almıştır.⁷¹

Gazneli sultanlarının bilim, edebiyat ve tasavvufa önem vermeleri nedeniyle çok sayıda bilgin ve mutasavvıf egemen oldukları bölgelere toplanmıştı. Sultan Mahmud, devrin en büyük sûfilerinden Ebu'l-Hasan-i Harakânî'ye son derece saygı gösterir, zaman zaman ziyaretine giderdi.⁷²

Gazneliler döneminin birinci devresi, yaşanan gelişmeler çerçevesinde ele

alındığında, Sultan Mahmud'un önemli ölçüde saygınlık kazanması, başta Hint müslüman bilginleri olmak üzere şair ve yazarların çoğu tarafından İslam dünyasının egemen olduğu bölgelerdeki İslam kültürü ve sanatını destekleyen cömert bir hami rolünde görülüyor olmasından kaynaklanıyordu. Özellikle Hint Yarımadası'na İslamiyet'i götürmesi, kendisine müslüman bir fatih unvanı kazandırdığı gibi, bu konuda oldukça etken faktörler arasında yer almaktadır.⁷³

Söz konusu dönemde dikkat çeken özelliklerden biri de; gelişme gösteren kültürün arkasında tamamıyla saltanat ve aristokrat çevrelerin yer aldığı, halk kitlelerine dayanmayan bir seçkinler kültürünün varoluşudur. Bu dönemin halk kültürü konusunda elde fazla bilgi bulunmamaktadır. Yine bu dönemde gözlenen bir diğer özellik, şairler ve yazarların konumudur. Toplumun önde gelen kesimlerini oluşturan bu tabakalar, sultanlar ve yönetici zümreler ile son derece iyi ilişkiler kurmuşlardır. Sultanlar onların övgülerinden son derece hoşlanır ve karşı taraf da bu durumu asla unutmazlar. Sonuçta taraflar birbirlerinden her zaman karşılıklı olarak yararlanırlar. Şairler aldıkları hediyelerle üne kavuşurlar. Dönemin öne çıkan özelliklerinden üçüncüsü de, Gazne ve Zâbulistân'da Gazneli Devleti'nin kurulmasından önceki dönemlerde dikkate değer edebî bir geleneğin bulunmayışıdır. Olmayan bir altyapı üzerine edebî faaliyetlerin kurulması zor olacağından Gazne sarayının önde gelen şair ve yazarlarının çoğu, dışarıdan gelen şahsiyetlerden oluşmaktadır. Unsurî, Belh; Ascedî, Merv ya da Herât; Ğazâirî, Rey; Ferruhî, Sîstân ve Menûçehrî de, Dâmğân'dan gelip Gazneli sarayına yerleşmişlerdir.⁷⁴

Yönetimlerin değişmesiyle siyasal gücün elden ele geçmesi Farsçanın konumunu ve önemini asla değiştirmemiş ve azaltmamış, Farsça her zamanki gibi resmî yazışmaların tek dili olma özelliğini sürdürmüştür. Örneğin büyük ve alabildiğine geniş coğrafyalara egemen Gazneli, Selçuklu ve Harizmşahlar yönetimleri dönemlerinde Farsça resmî dil olarak kullanılmaya devam etti. Sadece merkezleri Merv, İsfahan ve diğer önemli şehirlerde bulunan büyük Selçuklu Devleti döneminde değil, Selçuklu fetihleri sonrasında oluşan yeni devletler için de aynı durum söz konusuydu. Örneğin 670-1371 yıllarına kadar Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemen olduğu bölgelerde resmî yazışmalarda kullanılan dil Farsçaydı.

KAYNAKÇA

- ADILOĞLU, Adilhan (2007), "Karaçay-Malkar Nart Destanları", *Turkish Studies*, Erzincan Vol.,2/1, s. 199.
- BAYUR, Yusuf Hikmet (1946), *Hindistan Tarihi*, Ankara.
- BERZGER-Kâsimnejâd, "Fârsî-yi Derî", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî* (ed. Hasan-i Enûşe), Tahran 1375 hş., I-IX.
- BOSWORTH, E. C., *Târîh-i Ğazneviyan* (çev. Hasan-i Enûşe), Tahran 1364 hş.
- BROWNE, Edward Granville, *Ez Firdevsî Ta Sa'dî* (çev. Fethullâh-i Muctebâyî), Tahran 1373 hş.
- Cihantâb, Efsâne, "Mahmûd-i Ğaznevî", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî* (ed. Hasan-i Enûşe), Tahran 1375 hş.-1990 hş. I-IX.

- DEBİRSİYAKÎ, Muhammed (1981), *Bugünkü İran Edebiyatı*, İstanbul.
- EBU'L-Kâsımî, Muhsin, *Zebân-i Fârsî ve Serguzeşt-i Ân*, Tahran 1374 hş.
- FERŞİDVERD, Husrev, *Der Bâre-yi Edebiyyât ve Nakd-i Edebî*, Tahran 1363 hş.
- HANLERÎ, Pervîz Nâtil, *Târîh-i Zebân-i Fârsî*, Tahran 1324 hş., I-III.
- HODGSON, M. G. S (1995), *İslam'n Serüveni* (çev. Komisyon), İstanbul I-III.
- İBN NEDÎM, Muhammed b (1978). *İshâk, el-Fihrist*, Beyrut.
- KEŞÂVERZ, *Hezâr Sâl-i Nesr-i Fârsî*, Tahran 1382 hş.
- MAHCÛB, Muhammed Ca'fer, *Sebk-i Horâsânî Der Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1345 hş.
- MERÇİL, Erdoğan, "Gazneliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988-2011, XIII, 483.
- MERÇİL, Erdoğan (1989), *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara.
- MEŞKÛR, Muhammed Cevâd, *Târîh-i İrânzemîn*, Tahran 1382 hş.
- MUTEMEN, Zeynulabidîn, *Tahavvul-i Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1371 hş.
- NEFİSÎ, Saîd, *Târîh-i Nazm u Nesr*, Tahran 1363 hş. I-II.
- NUMANÎ, Şibli, *Şi'ru'l-'Acem/Târîh-i Şi'r ve Edebiyyât-i İrân*, Tahran 1335 hş. I-V.
- RADUYANÎ, Muhammed b (1949), Omer, *Kitâb Tercumân al-Balâğa*(nşr. Ahmed Ateş), İstanbul.
- RIZAYÎ-Yİ Bağbidî, "İrân", *Dâ'iretu'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî* (ed. Kâzım, Müsevî-yi Bojnordî), Tahran 1367 hş.- 1390 hş., I-XVII, X, 548.
- RUDİGER Schmitt, *Râhmumâ-yi Zebânihâ-yi İrânî*(çev. Armân-i Bahtiyarî vdğr.) Tahran 2004), II, 541-42.
- RYPKA, Jan (1968), *History of Iranian Literature*, Dordrecht.
- RYPKA, Jan, *Târîh-i Edebiyyât-i İrân* (çev. Ebû'l-Kâsım-i Sırrî), Tahran 1383 hş., I-II.
- TEFEZZÛLÎ, Ahmed, *Târîh-i Edebiyyât-i İrân Pîş Ez İslam*, Tahran 1376 hş.
- TOKMAK, A. Naci, "İrân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988-2011, XXII, 417.
- YAZICI-Öztürk, "İrân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988-2011, XXII, 415.
- ZERŞİNÂS, "Edebiyyât-i İrân Pîş Ez İslâm", *Dânişnâme-yi Zebân ve Edeb-i Fârsî* (ed. İsmâil-i Saâdet), Tahran 1384-1388, I-III, I, 251.

(Endnotes)

- 1 HANLERÎ, Pervîz Nâtil, *Târîh-i Zebân-i Fârsî*, Tahran 1324 hş., I, 307-308; Berzger-Kâsımnejâd, "Fârsî-yi Derî", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî* (ed. Hasan-i Enûşe), Tahran 1375 hş., II, 1014.
- 2 HÂNLERÎ, *Târîh-i Zebân-i Fârsî*, I, 308; Berzger-Kâsımnejâd, "Fârsî-yi Derî", *Dânişnâme*, II, 1014.
- 3 İSHÂK, Muhammed b. el-Fihrist, Beyrut 1978, s. 18-21.
- 4 HÂNLERÎ, *Târîh-i Zebân-i Fârsî*, I, 309.
- 5 BERZGER-Kâsımnejâd, "Fârsî-yi Derî", *Dânişnâme*, II, 1014.
- 6 HÂNLERÎ, *Târîh-i Zebân-i Fârsî*, I, 309-310.
- 7 HÂNLERÎ, *Târîh-i Zebân-i Fârsî*, I, 310-311.
- 8 HÂNLERÎ, *Târîh-i Zebân-i Fârsî*, I, 312.
- 9 HÂNLERÎ, *Târîh-i Zebân-i Fârsî*, I, 157-158; Zerşinâs, "Edebiyyât-i İrân Pîş Ez İslâm", *Dânişnâme-yi Zebân ve Edeb-i Fârsî* (ed. İsmâil-i Saâdet), Tahran 1384-1388, I, 251.
- 10 BERZGER-Kâsımnejâd, "Fârsî-yi Derî", *Dânişnâme*, II, 1013.
- 11 HÂNLERÎ, *Târîh-i Zebân-i Fârsî*, I, 280-281.
- 12 HÂNLERÎ, *Târîh-i Zebân-i Fârsî*, I, 280-281; Berzger-Kâsımnejâd, "Fârsî-yi Derî", *Dânişnâme*, II, 1013.
- 13 EBU'L-Kâsımî, *Târîh-i Zebân-i Fârsî*, s. 277.
- 14 HÂNLERÎ, *Târîh-i Zebân-i Fârsî*, I, 271; Rızâyî-yi Bağbidî, "İrân", *Dâ'iretu'l-ma'ârif-i Bozorg-i*

- İslâmî (ed. Kâzım, Mûsevî-yi Bojnordî), Tahran 1367 hş.-1390 hş., X, 548.
- 15 TEFEZZULÎ, Ahmed, Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslam, Tahran 1376 hş., s. 12.
- 16 HÂNLERÎ, Târîh-i Zebân-i Fârsî, I, 275-277.
- 17 RYPKA, Jan, History of Iranian Literature, Dordrecht 1968, s. 154.
- 18 DEBİRSİYÂKÎ, Muhammed (1981), Bugünkü İran Edebiyatı (çev. Mehmet Kanar), İstanbul s. 8-10.
- 19 YAZICI-Öztürk, "İran", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1988-2011, XXII, XXII, 415.
- 20 EBU'L-Kâsımî, Târîh-i Zebân-i Fârsî, s. 285; Zerşinâs, "Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslam", DZEF, I, 641.
- 21 EBU'L-Kâsımî, Târîh-i Zebân-i Fârsî, s. 285; Zerşinâs, "Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslam", DZEF, I, 641-642.
- 22 EBU'L-Kâsımî, Târîh-i Zebân-i Fârsî, s. 285-286.
- 23 RIZÂYÎ-YÎ Bâğbîdî, "Îrân", DMBİ, X, 550.
- 24 RIZÂYÎ-YÎ Bâğbîdî, "Îrân", DMBİ, X, 550.
- 25 RIZÂYÎ-YÎ Bâğbîdî, "Îrân", DMBİ, X, 550.
- 26 EBU'L-Kâsımî, Târîh-i Zebân-i Fârsî, s. 286.
- 27 İZÂYÎ-YÎ Bâğbîdî, "Îrân", DMBİ, X, 550.
- 28 RIZÂYÎ-YÎ Bâğbîdî, "Îrân", DMBİ, X, 550.
- 29 RIZÂYÎ-YÎ Bâğbîdî, "Îrân", DMBİ, X, 550; Berzger-Kâsımnejâd, "Fârsî-yi Derî", Dânişnâme, II, 1014.
- 30 BERZGER-Kâsımnejâd, "Fârsî-yi Derî", Dânişnâme, II, 1014.
- 31 BERZGER-Kâsımnejâd, "Fârsî-yi Derî", Dânişnâme, II, 1014.
- 32 BERZGER-Kâsımnejâd, "Fârsî-yi Derî", Dânişnâme, II, 1014.
- 33 RÂDUYÂNÎ, Muhammed (1949), b. Omer, Kitâb Tercumân al-Balâğa (nşr. Ahmed Ateş), İstanbul (Giriş), s. 2-3.
- 34 RÂDUYÂNÎ, Tercumânu'l-belâğa (Giriş), s. 4.
- 35 HÂNLERÎ, Târîh-i Zebân-i Fârsî, I, 291.
- 36 HÂNLERÎ, Târîh-i Zebân-i Fârsî, I, 293.
- 37 Nart Destanlarında anlatılan Nart kahramanları, "Alanlar"dır. Moğollar, Alanlara "Nart" adını vermişlerdir. Alanlar bugünkü Ossetlerin atalarıdır. Kafkas Nart destanlarının ana kaynağı da, Osset Nart destanlarıdır. (Adiloğlu, Adilhan, "Karaçay-Malkar Nart Destanları", Turkish Studies, Vol.,2/1, s. 199.
- 38 HÂNLERÎ, Târîh-i Zebân-i Fârsî, I, 297-298; Ebu'l-Kâsımî, Târîh-i Zebân-i Fârsî, s. 284; Kişâverz, Hezâr Sâl-i Nesr-i Fârsî, I, 15-16; YAZICI-Öztürk, "İran", DİA, XXII, 415; Zerşinâs, "Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslam", DZEF, I, 641.
- 39 YAZICI-Öztürk, "İran", DİA, XXII, 415; Zerşinâs, "Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslam", DZEF, I, 641.
- 40 HÂNLERÎ, Târîh-i Zebân-i Fârsî, I, 297; Ebu'l-Kâsımî, Târîh-i Zebân-i Fârsî, s. 283; Kişâverz, Hezâr Sâl-i Nesr-i Fârsî, I, 15; Zerşinâs, "Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslam", DZEF, I, 641.
- 41 EBU'L-Kâsımî, Târîh-i Zebân-i Fârsî, s. 283; Zerşinâs, "Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslam", DZEF, I, 641.
- 42 HÂNLERÎ, Târîh-i Zebân-i Fârsî, I, 296; Yazıcı-Öztürk, "İran", DİA, XXII, 415; Zerşinâs, "Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslam", DZEF, I, 641.
- 43 HÂNLERÎ, Târîh-i Zebân-i Fârsî, I, 296; Yazıcı-Öztürk, "İran", DİA, XXII, 415.
- 44 HÂNLERÎ, Târîh-i Zebân-i Fârsî, I,
- 45 HÂNLERÎ, Târîh-i Zebân-i Fârsî, I, 294, 295; Zerşinâs, "Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslam", DZEF, I, 641.

- 46 RUDİGER Schmitt, Râhnumâ-yi Zebânâ-yi Îrânî (çev. Armân-i Bahtiyarî vdğr.) Tahran 2004), II, 541-42.
- 47 HÂNLERÎ, Târîh-i Zebân-i Fârsî, I, 296; Ebu'l-Kâsimî, Târîh-i Zebân-i Fârsî, s. 283-284; Kişâverz, Hezâr Sâl-i Nesr-i Fârsî, I, 16-17.
- 48 HÂNLERÎ, Târîh-i Zebân-i Fârsî, I, 295.
- 49 YAZICI-Öztürk, "İran", DİA, XXII, 415-416.
- 50 FERŞİDVERD, Husrev, Der Bâre-yi Edebiyyât ve Nakd-i Edebî, Tahran 1363 hş., II, 762-764.
- 51 RYPKA, Târîh-i Edebiyyât-i Îrân, s. 159.
- 52 RYPKA, Târîh-i Edebiyyât-i Îrân, s. 40.
- 53 TOKMAK, A. Naci, "İran", DİA, XXII, 417.
- 54 TOKMAK, A. Naci, "İran", DİA, XXII, 417.
- 55 NUMANÎ, Şiblî, Şi'ru'l-Acem/Târîh-i Şi'r ve Edebiyyât-i Îrân, Tahran 1335 hş., I, 44.
- 56 CİHÂNTÂB, Efsâne, "Mahmûd-i Ğaznevî", Danişnâme, III, 925.
- 57 NEFİSÎ, Târîh-i Nazm u Nesr, I, 32; Bayur, Hindistan Tarihi, I, 236-238.
- 58 NEFİSÎ, Saîd, Târîh-i Nazm u Nesr, Tahran 1363 hş., I, 34.
- 59 CİHÂNTÂB, Efsâne, "Mahmûd-i Ğaznevî", Danişnâme, III, 924.
- 60 CİHÂNTÂB, Efsâne "Mahmûd-i Ğaznevî", Danişnâme, III, 922.
- 61 age., III, 924.
- 62 MEŞKÛR, Muhammed Cevâd, Târîh-i Îrânzemîn, Tahran 1382hş., s. 186; Mutemen, Zeynulabidîn, Tahavvul-i Şi'r-i Fârsî, Tahran 1371 hş., s. 135.
- 63 HODGSON, M. G. S. (1995), İslam'n Serüveni (çev. Komisyon), İstanbul II, 41-43.
- 64 MAHCÛB, Muhammed Ca'fer, Sebki Horâsânî Der Şi'r-i Fârsî, Tahran 1345 hş., s. 135.
- 65 BROWNE, Edward Granville, Ez Firdevsî Ta Sa'dî (çev. Fethullâh-i Muctebâyî), Tahran 1373 hş., s. 147-148.
- 66 MERÇİL, Gazneliler, s. 93; a.mlf., "Gazneliler", DİA, XIII, 483.
- 67 BOSWORTH, Târîh-i Ğazneviyân, I, 131; Merçil, Gazneliler, s. 93.
- 68 BOSWORTH, Târîh-i Ğazneviyân, I, 131; Merçil, Gazneliler, s. 93.
- 69 MEŞKÛR, Târîh-i Îrânzemîn, s. 185; Merçil, Gazneliler, s. 93.
- 70 MERÇİL, Gazneliler, s. 93.
- 71 ERÇİL, Gazneliler, s. 93.
- 72 MERÇİL, Gazneliler, s. 93.
- 73 BOSWORTH, Târîh-i Ğazneviyân, I, 131-132.
- 74 BOSWORTH, Târîh-i Ğazneviyân, I, 134.